

УДК 141:316.75

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ІДЕОЛОГІЇ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Галина Сімченко

*Донецький державний університет управління,
вул. Челюскінців, 163 а, м. Донецьк 83015, Україна, ukcdb@uvika.dn.ua*

Виконано історико-філософський аналіз проблеми ідеології. Акцентовано увагу на її місці в суспільному знанні, функціях та найбільш перспективних трансформаціях. Узагальнено підходи зарубіжних та вітчизняних дослідників. Констатовано, що ідеологія суттєво впливає на перебіг політичних, економічних, громадянських процесів у суспільстві, тобто є суттєвим чинником впливу на соціальну реальність.

Ключові слова: теорія ідеології, концепції ідеології, функції ідеології, трансформації ідеології, соціальна реальність.

Ідеологія впливає на всю сукупність соціальних відносин, що визначають глобальний розвиток сучасного людства. Вона є багатогранним явищем, що вміщує сукупність соціальних поглядів й етичних настанов, системи цінностей і політичних орієнтацій.

Філософська спадщина, присвячена проблемам ідеології, здатна вразити своїм обсягом і широтою тем, що зачіпаються. За майже два століття наукової традиції осмислення цього явища виникла низка шкіл і напрямів, що відображають різноманітні підходи до розуміння природи, ролі й місця ідеології в житті суспільства. Найбільш відомі опінії належать К. Марксу, К. Мангейму, Т. Парсонсу, Р. Мертону, П. Бурдьє, Г. Маркузе, М. Горкгаймеру, Т. Адорно, К. Попперу, Ю. Габермасу, М. Фуко, Р. Барту, К. Гірцу, А. Гоулднеру, Л. Альтюссеру, О. Уледову, М. Яковлєву та ін. Але жодна з них не претендує на безумовне й універсальне знання стосовно ідеології. З відомих причин питання теорії ідеології в українській філософії почали об'єктивно й ґрунтовно розроблятися лише наприкінці ХХ століття. Сьогодні вони також є предметом дослідження вітчизняних науковців, зокрема Л. Губерського, В. Андрущенка, В. Лісового, В. Заблоцького, П. Кравченка та ін., погляди яких, очевидно, зазнали впливу світових трансформаційних та глобалізаційних процесів.

Історіографічний аналіз, покликаний з'ясувати питання про межі й масштаби тлумачення ідеології, потребує певного узагальнення існуючих концепцій. Спроба такого узагальнення і є метою цієї роботи.

Дослідника, що вперше торкнувся проблеми ідеології і прагне упорядкувати свої знання, найбільше приваблює шлях систематизації і диференціації існуючих на сьогодні в науці ідеологічних теорій. Але виявлення найбільш значущих чин-

ників методологічного, соціально-історичного, світоглядного характеру, які найдужче вплинули на розвиток теорії ідеології, стає дуже складним завданням, якщо не визначити той спектр тем, який переважно цікавив дослідників.

Із двох методологічних підходів – сутнісного (за темами) і концептуального (за науковими школами, напрямками) продуктивнішим нам видається перший, оскільки він дає змогу сконцентрувати увагу безпосередньо на окремих вузлових проблемах досліджуваного об'єкту (феномену ідеології). Тому, на нашу думку, доцільно спершу виокремити ці теми, через розгляд яких можна виявити найбільш значущі чинники методологічного, соціально-історичного, світоглядного характеру, які найбільше вплинули на розвиток теорії ідеології. Отже, ключовими питаннями дослідження феномену ідеології є:

- природа й сутність ідеології (К. Маркс, Ф. Енгельс, представники Франкфуртської школи, "соціології знання", неопозитивісти);
- характеристика соціальних функцій ідеології (Т. Парсонс, О. Лемберг, А. Гоулднер, Л. Альтюссер, К. Гірц, П. Бурдьє), зокрема, вивчення її ролі в індустріальному й тоталітарному суспільстві (Г. Маркузе, Т. Адорно, К. Ленк);
- причини, спрямованість і форми трансформації ідеології в історичній ретроспективі й в сучасному світі (Ю. Габермас, М. Фуко, Р. Барт й ін.).

Зупинімося на аналізі зазначених питань більш докладно.

Історично першою концепцією ідеології була марксистська. Так, у праці "Німецька ідеологія" К. Маркс визначає її як сукупність поглядів, ідей, що "опановують" світ [7, с. 10]. Ідеї і поняття він вважає визначальними принципами, що виражають "таїнство матеріального світу, яке доступне тільки філософам" [7, с. 10]. Надалі концепцію ідеології К. Маркс розвинув у "Капіталі". Тут ідеологія вже не зводиться до раціонального обману або маніпуляції свідомістю експлуатованих мас з боку ідеологів панівного класу, а обґрунтовується її економічна природа. На думку сучасного дослідника Маркса Дж. Мехама, економічне підґрунтя ідеології надає людині такі самі фальшиві й ілюзорні основи для мислення, оскільки вони сформовані в умовах експлуататорського суспільства [18, с. 19].

По-іншому ставиться до досліджуваного предмета засновник теорії соціології знання К. Мангейм. У своїй книзі "Ідеологія і утопія" (1929) він формулює основи власної теорії ідеології, виходячи з розгляду проблеми пізнання в контексті суб'єкт-об'єктних відносин, причому з опорою на суб'єкта як основу об'єктивного існування. "Ідеологіями, – пише Мангейм, – ми називаємо ті трансцендентні до буття уявлення, які *de facto* ніколи не досягають реалізації свого змісту" [6, с. 19]. Історія суспільної думки, у викладі Мангейма, є перманентним зіткненням "часткових ідеологій", тобто явно спотворених уявлень про соціальну дійсність. За Мангеймом, будь-яка ідеологія являє собою апологію існуючого ладу, виражає погляди класу, зацікавленого в збереженні статус-кво. Офіційним поглядам протистоїть така ж необ'єктивна й упереджена утопія, що виражає погляди опозиційних верств. У разі приходу останніх до влади утопія автоматично перетворюється на ідеологію.

Така принципова розбіжність у розумінні сутності ідеологічного феномену призвела до того, що в першій половині XX століття наступники цих двох зазначених напрямів – структурні функціоналісти, неомарксистичні й неопозитивісти – прийшли до необхідності дослідження ідеологічних функцій та тієї ролі, яку ідеологія (та окремі ідеологічні течії) відіграють у суспільстві. На їхню думку, ідеологія виконує такі функції:

- захисту стабільності інституалізованих цінностей, сприяння формуванню особливої верстви професіоналів-посередників між пересічними громадянами й владою (Т. Парсонс);

- соціально-символічного конструювання (О. Лемберг, К. Гірц), формалізації і стереотипізації неупорядкованих соціальних дій і чинників за допомогою певних культурних шаблонів (К. Гірц);

- соціальної орієнтації індивіда, організації його соціальної практики (Л. Альтюссер, П. Бурдьє);

- проективно-мобілізуючу, політичну, регулятивну, інтегративну, охоронну (А. Гоулднер);

- стримування (обмеження) суспільної активності, збереження громадянської лояльності до існуючої влади (Г. Маркузе, Т. Адорно, К. Ленк).

Треба зазначити, що можливість з'ясування і дослідження соціальних функцій ідеології стала реальною з поширенням в соціальній науці структурно-функціонального підходу, який зосередив увагу на значеннєвому та ціннісному аспектах суспільних феноменів, в тому числі й ідеології. Т. Парсонс [8], який запропонував концепцію ідеології як ціннісної цілісності, відкрив, по суті, велике поле для подальших її прикладних досліджень у рамках різних наукових парадигм, оскільки тлумачення світу за допомогою ідей і цінностей не може бути канонізоване в межах окремого наукового підходу.

Окрім представників структурно-функціонального напряму питання соціальних функцій ідеології у філософії розроблялися з використанням методів і підходів неомарксизму, антропології, етнології, соціальної історії.

Особливо продуктивною є теорія культури К. Гірца, яка тлумачить ідеологію як багатофункціональний простір соціально-символічного конструювання, формалізацію і стереотипізацію неупорядкованих соціальних дій і чинників [3]. Разом із тим, поза увагою цієї теорії залишається багатоваріантна "повсякденна" ідеологія і її функції, тобто ідеологічні практики, що опосередковують людську діяльність.

Ефективним інструментом аналізу способів і форм індивідуального освоєння ідеологічного дискурсу є концепція габітусу П. Бурдьє, яка, на відміну від теорії К. Гірца, ґрунтується на соціальному інтересі окремої особи й визначає принципи, що породжують й організують її соціальні практики й уявлення [2].

За О. Лембергом, ідеологія спонукає окремі суспільні групи й суспільство загалом до дії. "Ідеологічна система за своєю сутністю і цілями не може бути орієнтована на об'єктивну істину. Інакше вона не могла б виконувати свої функції як система, що стимулює і спрямовує людську поведінку" [15, с. 23].

Всі вище згадані методології не позиціонувалися на специфічних умовах прояву функцій ідеології. Це зробили в своїх дослідженнях тоталітарного суспільства Г. Маркузе, Т. Адорно, К. Ленк, які дослідили функцію взаємодії (зіткнення) окремих соціальних практик. Вони зробили принциповий висновок, що в тоталітарному суспільстві будь-яка сфера буття є частиною всеохопного ідеологічного процесу.

Наступний крок – визнання того факту, що будь-яка соціальна дія, будь-який факт дійсності в складному сучасному суспільстві потенційно володіє (тобто може бути наділений) тим або іншим семантичним значенням, як для окремої людини, так і для суспільства загалом, відповідно, може бути ідеологізований.

Теза про гіперідеологічність дійсності була вперше висловлена в працях теоретиків Франкфуртської школи [15]. Відповідно до неї, помилковість ідеології полягає не в її обумовленості соціально-політичними інтересами й не внаслідок її ціннісного характеру, а від “помилковості самої дійсності”, яка видається як “наскрізь ідеологічна”. Залежно від способу сприйняття соціальної реальності, від пріоритетів в її трактуванні, філософи уявляли вже не ідеологію в “чистому вигляді”, а її різні трансформації, що втілювалися в інших формах освоєння дійсності, таких, як міф, релігія, культура тощо.

Найбільш ґрунтовними й цікавими для аналізу з точки зору досліджуваної нами теми є філософські концепції модерністів М. Фуко, Ю. Габермаса та Р. Барта, що розроблялися у 30-70 рр. ХХ ст.

Для М. Фуко ідеологія є формою соціально опосередкованого й орієнтованого знання, яка діє в “стратегічному просторі влади”, тим самим легітимуючи різні способи впливу в соціумі. Вони утворюють, на думку мислителя, багаторівневу систему ідеологічних просторів-дискурсів, які здатні до самопоширення в інші соціальні контексти [14, 11]. Наприклад, в контексти “наука” й “техніка”, які докладно аналізує Ю. Габермас у своїй однойменній роботі [17]. Проблема, яка підіймається в ній, принципово змінює методологічний підхід до розуміння сутності й функцій ідеології, оскільки сучасним предметом вивчення стають не ідеологічні доктрини, які виражали інтереси того чи іншого панівного класу, а такі безумовні феномени як наука або техніка. Але від цього їх вплив на свідомість мас є тільки сильнішим, і арсенал використовуваних засобів ще більш досконалим та витонченим. Використання їх в ролі ідеологічних форм посилює загрозу маніпулювання свідомістю людей і втрати ціннісних етичних настанов у суспільстві.

Інший контекст, у який може поширюватися ідеологічна “влада-знання”, – міф. Його соціальну дію аналізує Р. Барт [1]. Так само, як і “стовпи” сучасної цивілізації наука й техніка Габермаса, міф привласнює історію предмета чи явища, заради якого він створений (“означального”). При цьому справжня реальність ніби завмирає, перестає розвиватися, залишається тільки її відбиток в яскравому й незмінному образі – міфі. Цим образом у своїх інтересах дуже часто послуговуються урядові та інші владні кола.

Способи, засоби та форми використання міфу, науки, техніки та інших сучасних “малих ідеологічних форм” – величезне поле для подальших досліджень соціальної науки, яке успішно розорюється західними суспільствознавцями.

У Радянській державі через тотожність онтологічного та політичного начала в державному устрої ідеологія набула статусу політичної доктрини, а отже, стала основою організації й структурування політичного процесу. З іншого боку, ідеологія виконувала й функції соціального опосередкування в радянському суспільстві, оскільки, на відміну від західної цивілізації, у ньому був відсутній легітимний ринок, який би регулював процес суспільного виробництва, розподілу та споживання благ. Тобто гроші, які в західному соціумі відігравали роль головного символічного соціального посередника були другорядними в порівнянні з ідеологічними настановами. Крім того, в радянському суспільстві були також відсутні й основні сфери, в яких здійснювався процес соціального виховання та самоствердження західної людини: громадянське суспільство й розвинені політичні й демократичні інститути. На думку Д. Резинко, за цих умов радянська ідеологія набула форми й значення брутальної “влади-знання” (М. Фуко), яка структурувала простір соціально легітимного існування індивідів. З часом вона набувала тотального характеру, охоплюючи нові локальні поля соціальної взаємодії, поступово змінюючи їх структуру і зміст [10].

Можна, таким чином, констатувати, що акценти в дослідженні ідеології зміщені в ракурс онтологічного (політичного) її розгляду, а феноменологічні, міфологічні та інші раціональні та ірраціональні її грані залишаються поза увагою радянських дослідників.

Найбільш ґрунтовні наукові роботи в галузі ідеології належать М. Яковлєву [16], О. Уледову, М. Біккеніну, Ж. Тощенку [13] та ін. Спільним для радянської школи є розуміння ідеології як основи соціальних наук, що принципово відрізняється від суспільних теорій Заходу. Головними темами, що розглядаються в працях радянських учених є соціальні й психологічні функції ідеології, її призначення й роль у духовному виробництві, в розвитку й вихованні людини.

На їхню думку, ідеологія як за своїм змістом, так і за методами й цілями реалізації має чітко партійну приналежність (згадаємо соціалістичну аксіому “найважливішим науковим принципом при вивченні ідеологічної діяльності є партійність” – Г. С.). Разом із тим, ситуація ідеологічного протистояння країнам Заходу, а також зміни цілей партійних програм (побудова комунізму, госпрозрахунок, реформи 60-70-х років, концепції “прискорення” й “демократизації” і т. д.), породжували необхідність постійного контролю за станом ідеології, а також її розвитку.

Таким чином, ідеологія та ідеологічний процес у дослідженнях радянських філософів цілком укладаються в рамки аналітичних структур і теорій, які формулювалися на основі аналізу світового історичного досвіду. Однак акценти при дослідженні цих категорій зміщені у план гносеологічний, більше того, ідеологія та ідеологічний процес оголошуються науковим предметом пізнання, якщо вони розглядаються в рамках марксистсько-ленінської філософської парадигми.

Український період вивчення ідеологічного процесу можна умовно поділити на два етапи: перший розпочався за радянських часів в 70-х роках ХХ століття і був представлений філософами, що розглядали ідеологію як невід'ємну частину суспільної свідомості з їх істинними й помилковими переконаннями. Можемо констатувати, що українська філософська думка цього часу практично тотожна радянській філософії. Другий період хронологічно співпадає з існуванням незалежної Української держави й характеризується різноманіттям ідеологічних концепцій західного й східного зразка, їх поєднанням і спробою знайти щось непересічне й найбільш цінне для формування саме української ідеї й української державності.

Нова генерація філософів передусім поставила за мету осмислити й адаптувати до вітчизняних суспільних реалій безліч західних теоретичних концепцій стосовно ідеології та ідеологічного процесу. Сутнісні ознаки ідеології спеціально вивчалися В. Лісовим [5], В. Тараном [12], Р. Ляхом; про вплив ідеології на суспільну свідомість багато писав М. Слюсаревський; окремі ідеологічні течії, їх історичний та цивілізаційний контекст докладно розкриті в працях В. Заблоцького [4], М. Томенка. Новим актуальним напрямом дослідження стало вивчення ідеологічних впливів на "повсякденну свідомість", який започаткувала соціолог І. Попова [9].

Підводячи підсумки, зазначимо, що головними питаннями, які були предметом дослідження феномену ідеології різними науковими школами й напрямками були, по-перше, визначення місця ідеології в структурі суспільного знання, по-друге, з'ясування і дослідження її функцій, по-третє, дослідження можливих і перспективних трансформацій.

Недивлячись на розбіжність поглядів, всі дослідники єдині в тому, що ідеологічні прояви властиві практично всім формам і рівням соціального та індивідуального буття. Ідеологія суттєво впливає на перебіг політичних, економічних, громадянських процесів у суспільстві, тобто є суттєвим чинником впливу на соціальну реальність. Для розкриття закономірностей цього впливу в подальших дослідженнях слід простежити сутність, структуру та перспективи розвитку останньої.

-
1. Барт Р. Мир мифологии. – М.: Б. в., 1996. – 276 с.
 2. Бурдые П. Практический смысл. – СПб.: Алетейя, 2000. – 562 с.
 3. Гириц К. Идеология как культурная система // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 29. – С. 7–38.
 4. Заблоцький В.П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. – Донецьк: Янтра, 2001. – 368 с.
 5. Лісовий В. Культура. Ідеологія. Особистість. – Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 456 с.
 6. Мангейм К. Идеология и утопия / Мангейм К. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – С. 7–276.

7. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология: Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Л. Фейербаха, Б. Бауэра, И. Штернера и немецкого социализма в лице ее различных пророков / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – М., 1955. – Т.3. – С. 7–544.
8. *Парсонс Т.* Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 448–464.
9. *Попова И.М.* Повседневные идеологии. Как они живут, меняются, исчезают. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2000. – 219 с.
10. *Резинко Д. Б.* Идеологические практики в контексте советской модернизации // Автореф. дисс... канд. филос. наук. – М., 2002. – 27 с.
11. *Сокулер З.А.* Мишель Фуко и его концепция “власти-знания” // Жизнь и власть в работах Мишеля Фуко. Реферативный сборник. – М.: ИНИОН РАН, 1997. – С. 5–13.
12. *Таран В.О.* Идеології перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні). Монографія. – Запоріжжя: ЗЮІ, МВС України, 2000. – 316 с.
13. *Тоценко Ж.Т.* Идеологические отношения: (Опыт социологического анализа). – М.: Мысль, 1988. – 286 с.
14. *Фуко М.* Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – СПб.: Acad, 1994. – 405 с.
15. *Ходанович В.* Современные американские концепции идеологии. – Харьков: Основа, 1991. – 105 с.
16. *Яковлев М.В.* Идеология: (Противоположность марксистско-ленинской и буржуазных концепций) – М.: Мысль, 1979. – 271 с.
17. *Habermas J.* Technik und Wissenschaft als Ideologie. – Frankfurt am Mein, 1984. – 274 p.
18. *Mepham J.* The Theory of Ideology in Capital., Radical Philosophy 2, summer 1972.

**PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF IDEOLOGY:
IN THE THEORETICALLY-METHODOLOGICAL ASPECT**

Galyna Simchenko

*Donets'k State University of Management, Chelyskintsiv Str., 163 a
Donets'k 83015, Ukraine, ukcdb@uvika.dn.ua*

An analysis of the historico-philosophical problems of ideology is made. Accented Special attention is paid to its place in the social knowledge, functions and most perspective transformations. Different approaches of foreign and home naturalists are generalized. Established, that An essential influence of ideology on the flow of the economical political, and civil processes in a society, hence being an essential factor of influence the on social reality.

Key words: theory of ideology, conceptions of ideology, functions of ideology, transformations of ideology, social reality.

Стаття надійшла до редколегії 24.03.2005

Прийнята до друку 23. 05. 2005